

Desmitificando as políticas exteriores feministas do mundo: o camiño axeitado cara a unha política exterior Argentina cunha perspectiva de xénero e unha axenda feministas

Mariel R. Lucero⁽¹⁾

CERIMA-FCPyS-UNCUYO/UCH

RESUMO: O presente artigo reflexiona sobre o rol das mulleres na política internacional. Debate e expón novos conceptos e fenómenos que xorden nas relacións internacionais, como os de política exterior feminista. En primeira instancia, este traballo esboza o panorama da situación das mulleres no contexto de pandemia actual e na esfera internacional e rexional desde un enfoque multinivel. En segundo lugar, ofrece unha visión crítica do concepto de política exterior feminista e analiza diversos estudos de caso, para retomar unha conceptualización alternativa: a política exterior de xénero cunha axenda feminista. Finalmente, aplícase e proxéctase este concepto no caso da Argentina.

Palabras chave: política exterior feminista, política exterior cunha perspectiva de xénero, axenda feminista, perspectiva feminista nas relacións internacionais, Argentina

RESUMEN: El presente artículo reflexiona sobre el rol de las mujeres en la política internacional, debate y plantea nuevos conceptos y fenómenos que surgen en las Relaciones Internacionales como es el de política exterior feminista. En primera instancia, este trabajo esboza someramente el panorama sobre la situación de las mujeres en el contexto de pandemia actual, en la esfera internacional y regional, desde el multinivel. En un segundo momento, aborda críticamente el concepto de política exterior feminista, y analiza algunos casos de estudio, para retomar una conceptualización alternativa como es la política exterior de género con agenda feminista. Finalmente, se realiza el ejercicio de aplicar y proyectar este concepto para el caso de Argentina.

Palabras claves: política exterior feminista, política exterior con perspectiva de género, agenda feminista, perspectiva feminista en Relaciones Internacionales, Argentina

ABSTRACT: This article reflects on the role of women in international politics. It also discusses and introduces new concepts and phenomena that arise in international relations such as: feminist foreign policy. First of all, this paper briefly outlines the situation of women in the international and regional spheres within the context of the current pandemic following a multilevel analysis. Secondly, it critically addresses the concept of feminist foreign policy through

(1) Profesora adxunta na Universidade Nacional de Cuyo (UNCUyo) e titular na Universidade Champagnat (UCH). Dirixe o Centro de Estudos de Relacións Internacionais e Medio Ambiente (CERIMA) e forma parte do Consello Federal de Estudos Internacionais (CoFEI), da Rede de Políticoólogas #NonSenMulleres e de Políticoólogas en Rede- Mendoza. Está especializada en perspectivas feministas nas RI: mulleres en Defensa e Seguridade e en Diplomacia. mariel_lucero@yahoo.com.ar

the analysis of some case studies in order to provide an alternative conceptualization such as gender foreign policy with a feminist agenda. Finally, this paper applies this concept to analyze the case of Argentina.

Keywords: feminist foreign policy, foreign policy with a gender perspective, feminist agenda, feminist perspective in International Relations, Argentina

1. Contexto e emerxencia das políticas exteriores feministas na pandemia

Nos últimos anos, e en particular desde a aparición do fenómeno da COVID-19, semella que a visibilización (léase só visibilización) das mulleres se está a consolidar mundialmente como variante obrigatoria na xestión analítica do sistema internacional. Isto sucede, por unha banda, a través da promoción das políticas das lideresas de Goberno ou Estado que destacaron por desempeñaren unha xestión eficiente da pandemia: Ángela Merkel, Jacinda Arden, Erna Solberg, Katrín Jacobsdóttir, Mette Fredericksen, Tsai Ing-Wen e Sanna Marin. Desde maio do 2020, estas mulleres ocupan un espazo mediático importante a nivel internacional, tanto en revistas e xornais como nas redes sociais (Solanas, 2020; Wittenberg-Cox, 2020; Rigby, Newey e Gilbert, 2020; Farrar e Rao Gupta, 2020; Nassau, 2020). Outras noticias positivas demostran o incremento da representación feminina, como é o caso chileno que xurdiu o pasado mes de maio. A convocatoria de eleccións constituíntes de constituíntes con cota paritaria encamiña a Chile a ser o primeiro país cunha constitución nacional redactada cunha representación igualitaria, onde mesmo algunhas candidatas deberon renunciar ós seus espazos por excederen a porcentaxe de mulleres establecida neste proceso electoral. Este novo proceso asóciase á representación interseccional, que incluíu un gran número de mulleres novas, ademais de representantes das comunidades orixinarias. Grazas a unha cota paritaria reservada de 17 escanos, as mulleres indíxenas obtiveron 9 asentos. Resta esperar o paso máis importante: o reflexo desta paridade e diversidade na carta magna chilena (Garagay Ramos, 2021; Oliveirais e Rodríguez, 2021; Espinoza, 2021).

Isto sucede nun escenario económico mundial que presenta cifras de descenso superiores ás que houbo durante a construción do mercado internacional na crise do 2008, debido ás medidas proteccionistas que xa se aplicaban a nivel mundial e a unha caída constante do comercio mundial desde o 2018, cando irrompeu a pandemia e acelerouna dramaticamente (WTO, 2020: 18-26). A isto debemos agregar a creba de empresas e o crecemento da desocupación mundial, que afectou os sectores económicos cunha maior vulnerabilidade e participación feminina, especialmente os informais (OIM/CEPAL, 2020).

Neste sentido, e como contraposición ao “éxito feminino”, a pandemia fíxonos cuestionar a continuidade dos roles estereotipados e a sobrecarga nas tarefas de coidado e responsabilidades que recaían, e recaen, sobre as mulleres. Xunto coas tarefas específicas de coidado e os quefaceres domésticos invisibilizados, emerxeron de maneira clara as tarefas loxísticas do fogar (a ama de chaves tradicional), que inclúen principalmente organización doméstica (os horarios de compras, o estudo dos produtos que faltan e a identificación dos lugares de compra), o organigrama e os pagos de servizos e impostos, a organización para o inicio das clases

no caso de ter menores a cargo (os horarios das actividades extraescolares, os horarios de uso de dispositivos con conexión a internet, a loxística do transporte do estudantado), os horarios de asistencia ao sistema de saúde por vacinacións ou controis rutineiros ou por tratamentos da rapazada, dos adultos maiores ou das persoas discapacitadas, etc.

O fenómeno da COVID-19 socavou a feminización da pobreza, visíbel nos traballos informais desenvolvidos polas xefas do fogar, e viuse agravado en cuestións como a territorialidade, o indixenismo, a etnia e o status de migrante (UN-WOMEN, 2020; OEA-CIM, 2020; Guterres, 2020). Noutras palabras, os esforzos en tarefas de coidado e loxística multiplicáronse e recaeron, unha vez máis, sobre a metade da poboación mundial, nun contexto de teletraballo –nalgúns casos–, de informalidade –en moitos outros– ou de sub ou desocupación –na maioría– (UN-WOMEN/CEPAL, 2020). A isto temos que sumarlle outro elemento negativo presente nesta realidade: o incremento da violencia doméstica, agravado por estar en confinamento cos agresores. Isto leva a cuestionarnos sobre un tema tan medular e sensíbel para feminismo como é a seguridade das mulleres e das identidades non binarias, tanto a nivel nacional como exterior.

En Latinoamérica en particular, a pandemia produciu un escenario de incerteza que retornou a solucións securitistas, agora orientadas ao ámbito sanitario, e xerou un debate sobre a militarización rexional. Por unha banda, espallouse o control sobre a circulación de persoas vinculado ás normas de illamento sobre a poboación e despregouse unha gran presenza militar, instalada tanto nas rúas como nas fronteiras (Diamint, 2021; Medeiros Pasos, 2020). Con todo, estas políticas tamén favoreceron o incremento da violencia física e os abusos por parte das forzas oficiais e policiais contra mulleres, diversas identidades sexo-xenéricas, homes antipatriarcais e, con máis brutalidade, contra persoas migrantes (CIDH, 2021).

Por outra banda, as tarefas de abastecemento de bens á poboación centralizáronse nos corpos militares, tanto a través da produción de materiais para o sector sanitario (máscaras, alcol, etc.) como na redistribución de bens a través do transporte, no marco de programas de axuda fronte a catástrofes e desastres naturais. Isto fainos reflexionar e instalar o debate sobre un concepto de seguridade que inclúa na súa definición a perspectiva de xénero en Defensa e Seguridade (para quen e como exercela) e a súa xestión nunha rexión. As especialistas Rut Diamint (2021) e Loreta Tellería Escobar (2021) expoñen a necesidade de instaurar un diálogo para proxectar e planificar este escenario nunha etapa postpandémica.

O actual panorama de incerteza, con lideresas mundiais destacadas, favoreceu a emerxencia de Estados, interesados en sumarse á “moda violeta”, que adoptaron unha política exterior feminista (PEF) para limpar a súa imaxe e recibir os beneficios asociados a espazos multilaterais internacionais. Este é o caso de España e tamén de México, que lidera o Grupo de Amigos pola Igualdade de Xénero nas Nacións Unidas⁽²⁾ (creado no ano 2020) e planea incorporar máis países a el. O grupo ten como finalidade coordinar accións en favor das mulleres, das nenas e das adolescentes nos foros multilaterais.

---

(2) Iniciativa lanzada en setembro do 2020 polo chanceler mexicano, Marcelo Ebrard, e que se atopa integrada por Alemaña, Arxentina, Canadá, Chile, Corea, Costa Rica, España, Finlandia, Francia, Gran Bretaña, Irlanda, Xapón, Líbano, Nova Zelandia, Noruega, Países Baixos, Panamá, Suecia, Sudáfrica, Suíza e Uruguai (Secretaría de Relacións Exteriores, Goberno de México, 2021).

Con todo, o país pioneiro no deseño e aplicación da PEF (desde o ano 2014) é Suecia, que se converteu no modelo a seguir. Canadá reproduciu esta orientación en 2017, pero cunha versión limitada, orientada só cara a un asistencialismo feminista do desenvolvemento; noutras palabras, unha PEF parcial. Dado o tempo transcorrido desde o inicio destas políticas exteriores, e fronte a contradicións significativas dos Estados executores, é pertinente preguntarnos a que nos referimos cando falamos dunha política exterior feminista. Aquí, a pregunta obríganos a conceptualizar, porque, ao facelo, politizamos. Como di Celia Amorós, “a eficacia do concepto [...] dá conta da realidade que nomea” (Cobo Bedia, 2005, p. 250).

Para iso, este traballo estrutúrase nunha primeira parte na que se describen as políticas exteriores públicas que deron orixe á PEF sueca e cuestiónase a aplicación destas en diferentes países que as adoptaron. Nunha segunda parte, preséntase o concepto de política exterior cunha perspectiva de xénero (PEPG) e o de política exterior cunha perspectiva de xénero e unha axenda feminista (PEGAF), construídos en traballo colaborativo con Juan Barbas e Dulce D. Chaves (2022). Finalmente, analízase o panorama na Arxentina, para avaliar a probabilidade de aplicación dalgún destes conceptos na política exterior do país.

2. A que nos referimos cando falamos dunha “política exterior feminista”?

Como xa se mencionou, desde o ano 2014 o Goberno sueco propúxose aplicar unha política exterior orientada cara as mulleres, denominada Política Exterior Feminista e elaborada pola Ministra de Asuntos Exteriores, Margot Wallström. Naquel momento, non existían antecedentes epistemolóxicos que desenvolvesen esta idea. A preocupación principal foi empírica: sobre a elaboración e aplicación de políticas públicas. Presentáronse entón as bases da PEF, organizadas baixo tres piares, ou “erres”: *Rights* (dereitos), promoción activa da defensa dos dereitos das mulleres e das nenas a nivel internacional, combatendo toda forma de violencia e discriminación; *Representation* (representación), promoción e aceptación da representación feminina en ámbitos de diálogo e toma de decisións en todos os niveis, tanto na función pública como na sociedade civil, e, en particular, en procesos de paz; e *Resources* (recursos), promoción da asignación de recursos orientados a promover a igualdade de oportunidades e de xénero a nivel mundial. A estes tres piares agregouse un cuarto: *Research* (investigación), referida á investigación empírica, ó estudo de datos e á elaboración de informes como materiais para a formulación da política exterior (Secretaría Xeral do Goberno de Suecia, Ministerio de Asuntos Exteriores, 2019). Estes piares plasmáronse en dous plans de acción do Ministerio de Asuntos Exteriores: do 2014 ao 2018 e do 2019 ao 2022.

Neste sentido, Suecia foi o primeiro país en elaborar unha política exterior feminista e a súa acción concentrouse nas seguintes políticas:

- » a) Impulsar o disfrute pleno dos dereitos humanos.
- » b) Combater toda forma de violencia física, psicolóxica ou sexual sufrida polas mulleres e as nenas.
- » c) Aumentar a participación das mulleres nos procesos de prevención e resolución de conflitos.
- » d) Garantir a representación das mulleres en todos os ámbitos sociais e políticos.

- » e) Avanzar no apoderamento económico das mulleres.
- » f) Asegurar o acceso a dereitos sexuais e reprodutivos.
- » g) Engadir un sétimo obxectivo en 2017, relacionado coa capacitación e formación dos recursos humanos, no seo do Servizo Exterior (Secretaría Xeral do Goberno de Suecia, Ministerio de Asuntos Exteriores de Suecia, 2019).

Este é o “modelo orixinal” que circula e define a PEF. Só presenta unha enunciación de principios e accións, con escasa referencia a un feminismo inclusivo, que na práctica atopa contradicións cos seus postulados. En síntese, esta política exterior feminista tentou obter un golpe de efecto internacional, antes que cambios substanciais e significativos para as mulleres.

3. Desmitificando as políticas exteriores feministas

A referencia á desmitificación ten que ver con quitar o veo do que se esconde tras a enunciación das PEF e coas fortes inconsistencias entre os valores que se promoven, a súa aplicación e os feminismos. Neste sentido, considero que se produce un baleiramento e un utilitarismo do termo feminismo, cunha clara preocupación económica neoliberal sobre a fenda de xénero máis preocupada por incorporar consumidoras ao mercado que pola súa autonomía económica. Doutra banda, na enunciación de políticas destaca a ausencia dun interese pola interseccionalidade, referida tanto ás identidades sexo-xenéricas diversas como ás etnias e ás comunidades orixinarias.

No caso sueco, atopámonos cun Estado que se define como feminista, pero contradí unha das principais bandeiras do feminismo: manter a militancia activa contra o uso da violencia. Neste sentido, Suecia favorece a industria de armamentos (SAAB é unha das máis coñecidas), que a sitúa entre o primeiros quince países do mundo na venda de armas desde o 2016, segundo datos do SIPRI (Wezeman, Kuimova e Wezeman, 2021: 2). Isto favorece distintos tipos de agresións, bélicas ou non, que son unha das causas dos padecementos, que abranguen o empobrecemento e as exclusións que afectan principalmente ás mulleres. Esta mesma situación repítese no Canadá, que ocupa o 17º lugar. As empresas exportadoras de armas nin sequera reciben sancións por parte destes Estados PEF, que se definen como representantes da protección das mulleres. Cabe mencionar que, en ámbolos casos, resulta paradoxal que algúns dos países aos que se lles vende armas sexan aqueles cuxas mulleres reciben logo axuda asistencial. No caso canadense, isto sucede en relación con Afganistán e Bangladesh, aos cales lles vende armas lixeiras e cos que mantén, ao mesmo tempo, políticas de cooperación (Goberno do Canadá, 2019).

O contexto do xurdimento das políticas asistencialistas feministas canadenses permítenos sospeitar sobre as intencións deste país. Cara ó 2017, Canadá comezou a súa estratexia para conseguir os votos necesarios nas Nacións Unidas, fronte á súa postulación como un dos membros rotativos no Consello de Seguridade. Entre os puntos avaliábeis para os países candidatos a ocupar as presidencias, atópanse as políticas de cooperación ao desenvolvemento e as cuestións de xénero. Estas esixencias da ONU, sumadas á percepción positiva de “falar de xénero como algo política e internacionalmente correcto”, presentan á PEF como unha proposta atractiva e funcional, afastada do sistema hexemónico masculino, de impulso da emancipación das mulleres e do crebe de estruturas patriarcais e a prol de reducir a fenda de xénero.

O asistencialismo do desenvolvemento canadense atópase enmarcado na Política Feminista de Asistencia Internacional (FIAP, pola súa sigla en inglés), que sostén en diferentes áreas:

- » 1) A igualdade de xénero e empoderamento de mulleres e nenas.
- » 2) A dignidade humana entendida como igualdade de xénero en acción humanitaria.
- » 3) O crecemento que traballa por todos.
- » 4) O ambiente e a acción climática.
- » 5) A gobernanza inclusiva.
- » 6) A paz e a seguridade (Asuntos Internacionais Canada, 2017).

Segundo a académica Laura Parisi, esta proposta presenta un desenvolvemento centrado nunha base neoliberal e unha seguridade ligada ao económico⁽³⁾ que invisibiliza outras violencias, como son as laborais e as de acoso e abuso físico, como factores de obstaculización do desenvolvemento das mulleres e das diversas identidades sexo-xenéricas. Noutras palabras, a preocupación canadense do desenvolvemento económico internacional e comercial despraza a un segundo plano a seguridade e a paz das mulleres (2020: 2-3).

Canadá promove a inclusión das mulleres desde a cooperación exterior. Porén, a axuda asistencialista proposta reforza os lazos coloniais coas receptoras pasivas da axuda, xa que a maioría dos programas veñen predeseñados desde o Goberno que promove a asistencia. Estes mecanismos de axuda propostos reforzan o estereotipo de división de roles que atribúe ás mulleres unha función pasiva, receptora de programas, e subalterniza a súa capacidade de decisión desde unha estrutura asistencialista e colonizadora que exerce unha dominación dobre sobre as mulleres: polo feito de selo e por pertencer a países periféricos.

Sen entrar en detalle sobre as débedas internas que mantén o Estado do norte coas comunidades e as mulleres nativas no seu territorio, a ONU apertou a Canadá na conformación dunha comisión para a elaboración dun informe sobre o acontecido historicamente nesta poboación⁽⁴⁾. A pesar da presentación final do informe no 2019, en voz do propio Justin Trudeau, isto non modificou as políticas nacionais sobre os pobos e as mulleres orixinarias, como tampouco diminuíu a contaminación ambiental reclamada dos territorios ancestrais sacros, causada por empresas privadas e proxectos avalados polo Goberno, como son o gasoduto Coastal GasLink e a expansión do oleoduto TransMountain (Argueta, 2019; AFP, 2019; Porras Ferreyra, 2020).

Nesta mesma liña, México promove unha política exterior feminista e inclúe os dereitos das comunidades orixinarias, a pesar ser incapaz de impedir a vulneración dos dereitos das mulleres no seu territorio. México é un dos países coa taxa máis alta de feminicidios e transfeminicidios de América Latina, segundo o Índice Paz, Muller e Seguridade (2019). Neste sentido, os últimos comicios de México foron dos máis violentos: asasináronse máis de noventa candidatos/as e políticos/as e houbo máis de duascientas ameazas, segundo o Quinto Informe de Violencia Política en México, realizado pola consultora Etellek (Aresta, 2021). Esta imaxe superficial corrobora a fragilidade na construción da PEF mexicana, cunha preocupante violación

(3) Parisi define o neoliberalismo feminista como un promotor da igualdade de xénero "necesario e bo para o crecemento económico" e o feminismo neoliberal como un promotor dunha "cidadanía de mercado como o camiño primario para adquirir a igualdade de xénero" (tradución propia).

(4) O goberno de Trudeau sentou precedente e aceptou conformar a Comisión da Verdade e da Reconciliación no 2015, para pescudar os abusos cometidos contra as comunidades indíxenas na historia recente canadense.

dos dereitos humanos. De igual maneira, a inacción do Goberno español é preocupante, fronte a un país que figura entre os dez destinos preferidos de turismo sexual a nivel mundial e onde a prostitución representaba o 0,35 % do PIB español no 2016, segundo o Instituto Nacional de Estadísticas (Hernández, 2018). Noutro plano, a actuación máis soada desde a adopción da PEF foi a crise migratoria de Ceuta. Observouse unha gran represión que afectou a mulleres, nenos e nenas e unha desatención por parte do Goberno español en relación á poboación migrante; de feito, a cuestión migratoria é unha das materias pendentes da política exterior española (Associated Press, 2021; Martín, 2021).

Podéramos continuar coas contradicións e incoherencias que presentan estes países, así como sumarlle outros casos de países que teñen políticas exteriores feministas parciais, como Francia ou Luxemburgo, e mesmo partidos políticos con bandeiras que enarboran unha futura acción PEF, como o Partido Laborista inglés. Con todo, o obxectivo principal deste traballo é presentar unha proposta conceptual alternativa que permita articular, xunto coa axenda feminista, unha acción gradual e coherente que teña un impacto real na autonomía das mulleres e na diminución da fenda de xénero.

4. Deconstruíndo o concepto de “política exterior feminista”

A este respecto, e baixo unha perspectiva analítica feminista, a deconstrución da linguaxe é unha das metodoloxías medulares. Por iso, destaco o uso incorrecto da PEF, a súa inconsistencia teórica e a súa dubidosa eficiencia no plano empírico. Neste sentido, a través dun traballo colaborativo, realizado cos meus colegas Dulce Daniela Chaves e Juan Martín Barbas (2022), cuestionamos o concepto de política exterior feminista e presentamos unha proposta alternativa.

En primeiro lugar, o xurdimento do termo “política exterior feminista” prescinde do seu carácter teórico. Elabórase unha listaxe de políticas públicas nun encadramento neoliberal, promovido en países desenvolvidos e nun contexto socio-histórico internacional particular, como é o rexurdimento dos movementos feministas a nivel mundial. Neste sentido, débatese e argumentase a adecuación das políticas exteriores feministas, que nacen sen unha elaboración conceptual e epistemolóxica. Por iso, resulta importante abordar a discusión desde o compromiso e a responsabilidade que implica o uso do termo “feminista”. Este contén na súa diversidade unha converxencia na súa definición que aglutina as loitas históricas das mulleres polos seus dereitos, é de carácter disruptivo e emancipador de opresións hexemónicas e oponse a calquera tipo de violencia.

O segundo aspecto refírese á homoxeneidade outorgada equivocadamente ao concepto do feminismo. A autodenominación da condición de “país cunha política exterior feminista” esixe definir a que feminismo se adhire o Estado, debido á heteroxeneidade existente dentro do movemento feminista. Nalgúns casos, estas diferenzas levan a consideracións diametralmente opostas sobre certas cuestións. Noutras palabras, non é o mesmo adoptar unha perspectiva feminista liberal que unha decolonial, en referencia á cooperación. Por iso, mencionar a PEF non é determinante na definición de como actúa dun país en favor das mulleres.

Un terceiro aspecto, relacionado co teórico, é a apropiación do termo “feminismo” por parte dos Estados, o cal xera un baleiramento do poder subversivo que contén o seu uso. De fei-

to, a construción do Estado é historicamente masculina, onde a norma establécese desde o home e a muller queda na subalteridade, como sosteñen Carole Pateman (1995) e Catherine MacKinnon (1995). Neste sentido, abandeirar unha PEF desde os Estados masculinos hexemónicos resulta pouco confiábel para as suxeitas subalternas. É unha contradición teórico-empírica que precisa unha deconstrución profunda das violencias materiais e simbólicas para ser aceptada. Por iso, hai que manterse alerta dos *bluffs* (enganos), xa que nos atopamos nun período no que se busca domesticar e colonizar o feminismo, como destaca Silvia Federici (2013).

Neste sentido, cuestionamos o que sucede coa perspectiva de xénero e de interseccionalidade no interior dun Estado. Cal é a situación das mulleres nos Estados? O enfoque da perspectiva de xénero permite centrar a análise das problemáticas no recoñecemento dunha relación de subalteridade entre mulleres, homes ou identidades non binarias nos que a identidade sexo-xenérica atravesamos todos os niveis sociais e estrutura a división de roles, xerarquizándoa. Noutras palabras, “xeneriza”⁽⁵⁾ as institucións e as organizacións, tanto nos ámbitos públicos como nos privados. Por elo, o manexo (ou desmanexo) da perspectiva de xénero e da interseccionalidade nas políticas públicas domésticas dun Estado permite prever a proxección dunha actuación similar no escenario internacional e, a partir de aí, construír confianza no sistema mundial.

Os Ministerios de Relacións ou de Asuntos Exteriores son unha das institucións masculinizadas máis emblemáticas dentro dun Estado a nivel internacional (a outra é Defensa). Ademais, no seu interior fórmanse os e as axentes encargadas de promover e exercer a política exterior. Por iso, diagnosticar a situación de xénero dentro destas institucións, tanto de maneira descritiva como substantiva, resulta altamente significativa. Escasamente se pode confiar nas PEF dun Estado que descoida os dereitos das mulleres dentro do seu país e non ten unha representación feminina substancial nos Ministerios, que é a institución responsábel desta política exterior.

Outro descoido consiste na implantación das PEF como políticas orientadas cara ás mulleres, deixando fóra as diversidades e identidades sexo-xenéricas non hexemónicas. Os estados tenden a empregar como sinónimos muller e feminismo, e aplican aquí un siloxismo: se falamos de feminismo falamos de mulleres e se falamos de mulleres son heteronormadas; ergo, se falamos de feminismo é heteronormado. Noutras palabras, este siloxismo dá por suposto que a “muller” é branca, cis, heteronormada, clase media; a imaxe construída e definida polo patriarcado. Cae nun esencialismo, que define “a muller” de maneira homoxénea, sen comprender a diversidade, marxinando a interseccionalidade dentro das análises, o cal resulta particularmente necesario se abordamos a cooperación externa.

Finalmente, os feminismos, na súa diversidade, converxen nunha férrea oposición á violencia, tanto física como simbólica. Estes estados retoman os estereotipos de xénero e confunden paz e mulleres con pasividade e sometemento. Neste sentido, descoñece outras opresións e violencias interseccionais que se impoñen sobre as mulleres e identidades sexo-xenéricas diversas, como son o racismo, a pobreza e a relixión. Noutras palabras, a PEF remata por reforzar a imaxe tradicional, que busca desterrar o feminismo, construída en base á división de

(5) Dicimos “xeneriza” para referirnos ao termo inglés *gendering* que entende que “o xénero está presente nos procesos, prácticas, imaxes e ideoloxías e distribución de poder en diferentes sectores da vida social” (Loscocco e Saidel, 2005, p.162).

roles tradicional e recarga a tarefa de construír a paz nas mulleres, alixeirando aos homes das súas responsabilidades como xeradores activos deses conflitos. Noutras palabras, non se pensa nesta PEF na deconstrución masculina nin nas sancións efectivas vinculadas ao accionar violento. Os homes continúan participando nas esferas de máis alto nivel de decisión con sobre-representación. A ambigüidade moral agroma e mentres promoven a participación de mulleres na mediación da paz e ofrecen programas predefinidos de asistencia, venden armamentos ás súas costas, ou manteñen relacións bilaterais estreitas con países con alto grao de violación aos dereitos das mulleres.

5. Construíndo unha política exterior con perspectiva de xénero e axenda feminista

A partir da identificación destas fortes contradicións e ambigüidades no uso da política exterior feminista xorde esta proposta colaborativa, elaborada con Chaves e Barbas que destaca a importancia de pór o acento no achegamento á política exterior desde unha perspectiva de xénero, con gradualidade na súa aplicación e axenda feminista (2022). Neste sentido a proposta aséntase no desenvolvemento construído por Ana Laura Rodríguez Gustá (2008) no camiño á elaboración de políticas transversais ao xénero en referencia á administración pública.

Neste sentido, a proposta dunha política exterior con perspectiva de xénero (PEPG) sería un primeiro chanzo, un primeiro achegamento en temáticas onde o país teña *expertise* nas súas políticas públicas externas desde unha ollada de xénero. Presupón en primeiro lugar, un desenvolvemento doméstico en materia de políticas de xénero en diversos ámbitos e institucións. En segundo lugar, o deseño e formación de diplomáticos/as con esta perspectiva e a xeración de mecanismos de interacción desde a Cancillería de espazos públicos inclusivos onde interactúe en forma xerminal, as ONG, organizacións civís e de base na elaboración dalgunhas cuestións puntuais de política exterior para darlle a interseccionalidade necesaria. En último termo, enfocariase só nalgúns temas ou cuestións de política exterior (Chaves, Barbas e Lucero, 2022).

O segundo chanzo incorporaría a política exterior de xénero con axenda feminista (PE-GAF), entendida como unha axenda dinámica e diversa nas súas propostas. Sería a instancia de política pública máis avanzada, en termos de elaboración inclusiva e aplicabilidade na realidade, que tentaría abarcar todas as esferas ou cuestións en materia de política exterior. Isto implica unha interacción moito máis fluída e articulada cos diversos axentes en materia de xénero e de interseccionalidade, cunha participación de base maior e construción de mecanismos de interacción permanentes (Chaves, Barbas e Lucero, 2022).

Finalmente, a política exterior feminista é o último chanzo, a utopía que guía o camiño, como sinala Eduardo Galeano. Noutras palabras, é difícil ou imposíbel de concretar, por iso a necesidade de crear e aplicar outros conceptos que se articulen no empírico. No traballo colaborativo consideramos que “unha política exterior feminista é aquela que teoriza e leva á práctica accións emancipatorias para axentes vulnerabilizadas/os no escenario global, sen descoñecer o contexto macroeconómico e cultural no cal se inscriben as desigualdades que se tentan eliminar” (Chaves, Barbas e Lucero, 2022).

6. O camiño aplanado para iniciar unha política exterior con perspectiva de xénero en Arxentina

Considero que Arxentina, en base ás conceptualizacións explicadas, presenta o desenvolvemento histórico de políticas cara ao interior e exterior que lle permiten enunciarse unha PEPG, se fose esa a súa intención. Para identificar os elementos característicos deste concepto abordamos a análise a partir de catro eixos: o primeiro, centrado na política nacional en función á perspectiva de xénero que pon énfase en particular na Cancillería ou no Ministerio de Exteriores; o segundo, cimentado nos dereitos humanos; o terceiro, sostense na experiencia construída coa participación de mulleres nos cascos azuis e o desenvolvemento da perspectiva de xénero dentro de Defensa e Seguridade; e a última, a recuperación do multilateralismo, rexional e internacional, con perspectiva de xénero e interseccionalidade.

Respecto do primeiro eixo, o país está traballando nesta dirección desde hai varios anos, e o movemento feminista arxentino foi o promotor dos devanditos cambios. Como exemplo podemos enunciarse as leis de discriminación positiva ou Lei de cupo N° 24.012 de 1991, substituída pola Lei de paridade N°27.412 no 2017; o impulso dado polo movemento Nin Unha Menos desde o 2015 á loita contra calquera manifestación da violencia contra as mulleres, que xeraría a creación de distintos protocolos sobre abuso e acoso sexual e laboral ao interior de diferentes institucións, sumados ao actual reclamo dunha xustiza de xénero; a creación da Lei Micaela e a Lei brisa⁽⁶⁾; a Lei de educación sexual integral (ESI) N°26.150 de 2006; a Lei de interrupción voluntaria do embarazo (IVE) N°27.610 do 2020 e distintas políticas de saúde para as mulleres; incluíndo o recentemente creado “Programa integral de recoñecemento de período de servizos por tarefas de coidado” (Barón, 2021) e a creación do Ministerio das Mulleres en 2019, entre outras tantas políticas. Estes son algúns dos fitos que nos permiten identificar unha continuidade en materia de políticas de xénero, de carácter representativo e substantivo en Arxentina que apoian a súa proxección internacional.

Neste sentido, corresponde relevar ao estado da cuestión de xénero na Cancillería arxentina e a relación coas funcionarias diplomáticas. A relación de desconformidade fíxose notoria ao comezo do goberno de Alberto Fernández, cando se presentou unha solicitude elevada pola Rede de Diplomáticas Arxentinas (RedDA) - creada o 27 de xaneiro de 2020 e composta por máis de 300 funcionarias diplomáticas. Elas reclamaban a implantación do Punto Focal de Xénero (FOGENE), elaborado baixo a xestión da ministra de Relacións Exteriores, Comercio Internacional e Culto, Susana Malcorra. O diagnóstico de xénero contiña unha serie de propostas políticas para reducir a fenda entre homes e mulleres na Cancillería. En consecuencia, a primeira medida do goberno actual modificou a linguaxe sexista, incorporando a denominación feminina das escalas (embaixadora, ministra, conselleiras, secretarias, consulesas) e aumentou a representación de consulesas e embaixadoras no exterior, en concordancia coas propostas presentadas (TELAM, 2020).

(6) A Lei Micaela (N° 26.499) ou Lei de capacitación obrigatoria en xénero e violencia de xénero para todo o persoal da administración pública foi sancionada no ano 2019 e a Lei Brisa (N°27.452) ou Lei de reparación económica para fillas e/ou fillos de vítimas de femicidio, no ano 2018.

Doutra banda, a Dirección de Muller e Asuntos de Xénero (DIJER), recuperou o seu status dentro do organigrama ministerial. Desde a súa creación nos anos noventa sufriu diferentes denominacións e reordenamentos na xerarquía dentro do organigrama da Cancillería argentina, coas oscilacións e obstáculos consecuentes referidos á dispoñibilidade de recursos, tanto económicos como humanos, para desempeñar as funcións de enlace interno e participación nos diversos foros multilaterais internacionais. As medidas adoptadas apuntan non só a alcanzar unha paridade representativa senón unha substantiva que contribúa a reducir as fendas de xénero e rachar o famoso “teito de cristal”.

Neste sentido, persisten certas debilidades e débedas na representación das funcionarias diplomáticas e preséntanse algunhas das seguintes recomendacións: a paridade na composición dos tribunais e avaliadores, tanto de ingreso ao ISEN como de ascenso na carreira; a revisión das normativas que atrasan nun ano os ascensos debido ás licenzas por excedencia -a diferenza do que sucede no resto da administración pública; a incorporación dunha normativa de cota feminina do 30 % para xefas de misión diplomática, co fin de romper o teito de cristal nunha proxección a 25 anos⁽⁷⁾. Esta proposta constrúoa con referencia ao gráfico 1, onde se destaca a tendencia no ingreso de mulleres á carreira diplomática nas últimas case tres décadas. Aínda que o gráfico móstranos que a tendencia desde 1995 é superior ao 30 % e chega na actualidade ao 40 %, isto non se viu reflectido nos ascensos nas escalas superiores, que alcanzan só ao 20 % das funcionarias. Por outra banda, en 2020, de acordo cos datos obtidos da páxina do Ministerio, só o 15 % lograron ser xefas de misión diplomática, é dicir que a embaixadoras ocupando o cargo de responsábel de embaixadas diminúe á metade do número representativo que a tendencia nos mostra (Ministerio de Relacións Exteriores, Comercio Internacional e Culto, Argentina, 2020).

Gráfico 1: Tendencias da porcentaxe de mulleres egresadas do Instituto do Servizo Exterior da Nación desde 1995 a 2021

Fonte: elaboración propia construída en base a información sobre egresados e egresadas proporcionada polo ISEN.

(7) A cantidade de anos proposta toma como referencia o ano 2000 (punto 6 no Gráfico 1) desde o cal a tendencia de ingreso ao ISEN alcanzou unha cifra de incorporación de mulleres superior ao 40 % no ingreso que aínda mantén pero que non se reflicte nas escalas superiores nin nos cargos.

Doutra banda, o segundo eixo atópase asentado na defensa dos dereitos de mulleres, nenos e nenas e identidades non hexemónicas, onde o país conta cunha traxectoria internacional recoñecida, especificamente en materia de dereitos humanos. Neste tema Argentina liderou a política de erradicación da impunidade dos crimes de lesa humanidade perpetrados durante o terrorismo de Estado a través do seu exemplar xuízo ás Xuntas, e o restablecemento de netos e netas de desaparecidos/as apropiados en forma ilegal en acompañamento ao traballo de Avoas, Nais e Fillos de Praza de Maio. Máis aló destas políticas, o país presenta unha alta taxa de ratificación de tratados en materia de Dereitos Humanos e unha activa participación en organismos internacionais e rexionais (Pauselli, 2014). En estreito vínculo cos dereitos humanos, a cuestión migratoria tórnase nun dos principais aspectos urxentes a abordar desde a perspectiva de xénero, tendo presente que unha vez que as barreiras de circulación levántense, a emerxencia das e os migrantes ocupará unha localización central na axenda internacional, xunto á exacerbación dalgúns países de tradición xenófoba.

Un terceiro eixo oriéntase cara a cuestións de seguridade, onde a deconstrución resulta central para incluír a perspectiva de xénero. Arxentina tamén conta con antecedentes en defensa, onde traballan esta perspectiva desde aproximadamente o ano 2005, tanto na formación do persoal como nas normativas superadoras de tradicións patriarcais (como os permisos de casamento, creación de observatorios de xénero no interior das forzas armadas e de seguridade, entre moitas outras) e modernizadoras que permiten o ingreso de mulleres en todos os corpos, armas e especialidades (Lucero, 2009; Masson, 2020). Esta experiencia vese reflectida na participación de mulleres en misións de paz, na adopción da Resolución 1325 de ONU e as sete resolucións subsecuentes á área de Defensa e Seguridade. A iso sumamos as experiencias positivas en materia de cooperación militar sudamericana, como o proxecto Cruz do Sur con Chile, impulsado entón por dúas presidentas e as experiencias de traballo no Comité de Defensa de UNASUR.

Este eixo esixe a tarefa coordinada entre Política Exterior e Defensa, onde ambas áreas traballan a perspectiva de xénero. Neste sentido, o desafío preséntase na articulación nos foros, como pode ser o do cambio climático en cuestións como xestión de risco, e onde as problemáticas asociadas ao acceso á auga e a soberanía alimentaria resultan centrais na actual axenda local, rexional e internacional, incorporando unha ollada de xénero. Neste punto é vital articular mecanismos que sumen a interseccionalidade rural e indíxena á construción das propostas.

Finalmente, a experiencia e efectividade no traballo conxunto rexional en ámbitos multilaterais, como foron a experiencia Contadora e Unasur, e como é Mercosur, por mencionar só algúns, é outro dos elementos a rescatar. Resulta fundamental aquí incorporar capítulos de xénero en ámbitos non tradicionais, como son o enerxético, financeiro, de tecnoloxía dixital, etc., máis aló do traballo logrado en foros específicos de mulleres (Comisión Interamericana de Mulleres; Reunión de Ministras e Altas Autoridades do Mercosur; etc.). Recuperar a memoria rexional de construción de confianza mutua e cooperación naquelas experiencias coordinadas exitosas tórnase urxente. Neste sentido, retomar a idea de construír unha autonomía relacional con perspectiva de xénero é central (Russell e Tokatlian, 2002).

Neste punto, dada a urxencia do contexto sanitario rexional, un primeiro aspecto a traballar é a coordinación en saúde, que conta con antecedentes positivos como as campañas fronte

ao Dengue e a Chikungunya, que afectaron particularmente a mulleres embarazadas, nenas e nenos, e cuxa experiencia serve de base para afrontar a cuestión Covid-19. O segundo aspecto, desde Latinoamérica, é avanzar en bloque sobre a adopción de medidas sociais e económicas contra a pandemia con sensibilidade de xénero, onde Arxentina é un dos países que lideran a nivel global, conforme mostran as estatísticas do Programa para o Desenvolvemento de Nacións Unidas (UNDP), cuxa práctica pode ser un insumo beneficioso para a rexión (Peker, 2020).

Primeiras conclusións

A partir da análise desagregada dos diferentes países con “política exterior feminista”, podemos soste que as contradicións nos Estados que as implantan impiden velas como propostas sólidas que apunten á emancipación das mulleres. Isto xera un baleiro de contido que, polas discordancias sostidas entre a enunciación e a práctica, resulta pouco eficiente. O termo, construído na empiria, presenta vulnerabilidades que mesmo até poderían pór data de caducidade á proposta cos cambios de goberno. Neste sentido, os novos conceptos de política exterior con perspectiva de xénero e o de política exterior con perspectiva de xénero e axenda feminista, constrúense cunha perspectiva de longo prazo, e flexibilidade ao uso gradual do termo, permitindo os axustes necesarios, brindando confianza no plano internacional nun achegamento a políticas de emancipación real das mulleres e diversidade sexo-xenérica.

Así as cousas, Arxentina atópase en condicións de definir a súa política exterior cunha perspectiva de xénero. Por unha banda, o país presenta os cimentos internos establecidos desde fai un par de décadas en materia de políticas de xénero que o converten en líder rexional. Resta avanzar na implantación do FOGENE en institución diplomáticas e o inicio das actividades do Observatorio de Xénero dentro da Cancillería para reducir a fenda de xénero e formas a funcionarios e funcionarias en materia de xénero.

Por outra banda, na proxección externa do país, o fortalecemento do eixo de dereitos humanos pode ampliarse cara ás mulleres e identidades sexo-xenéricas diversas de migrantes; súxírese continuar co desenvolvemento e a reestruturación de mecanismos de articulación e fluidez de políticas en materia de seguridade e defensa con perspectiva de xénero, como a continuidade na participación en cascos azuis, principalmente a nivel rexional e finalmente fortalecer o multilateralismo rexional fortemente ancorado no xénero e a interseccionalidade. A énfase en desenvolver esta perspectiva está posta en aproveitar as vantaxes e a experiencia de Arxentina nos diferentes foros e profundar o seu accionar con perspectiva de xénero, para logo estendelo cara a outros temas e construír algunhas cuestións da axenda externa coa participación de axentes do ámbito civil e do movemento feminista en pos da igualdade de xénero e a emancipación das mulleres.

Referencias bibliográficas

- AFP, Ottawa (4 de xuño de 2019). Las mujeres indígenas de Canadá fueron víctimas de un “genocidio” silencioso según una investigación. *El Mundo*. Obtido de <https://www.elmundo.es/internacional/2019/06/04/5cf61beafc6c83495b8b47eb.html>
- Associated Press (19 de maio de 2021). ¿Cómo estalló la crisis migratoria en Ceuta? ¿Qué sucederá a los migrantes? Aquí la explicación. *Chicago Tribune en español*. Obtido de <https://www.chicagotribune.com/espanol/sns-es-como-estallo-la-crisis-migratoria-en-ceuta-20210519-fehh6ye4pvbr5m6s6236fa3jny-story.html>
- ARGUETA, Aina (28 de novembro de 2019). Canadá tiene una deuda pendiente con los indígenas. *La Vanguardia*. Obtido de <https://www.lavanguardia.com/internacional/20191128/471925241171/canada-indigenas-indios-deuda-trudeau-internados-maltratos.html>
- ARISTA, Lidia (5 de xuño de 2021). Con 90 políticos asesinados, en 2021, la campaña más violenta desde el 2000. *Decisión 2021*. Obtido de <https://politica.expansion.mx/mexico/2021/06/05/voces-90-politicos-asesinados-en-2021-las-campanas-mas-violentas-desde-2000>
- BARÓN, Camila (30 de maio de 2021). ¿Por qué el programa Integral de Reconocimiento de Períodos de Servicio por Tareas de Cuidado es una gran noticia? *Página12*. Obtido de <https://www.pagina12.com.ar/344487-por-que-el-programa-integral-de-reconocimiento-de-periodos-d>
- CHAVES, Dulce Daniela; BARBAS, Juan Martín e LUCERO, Mariel R. (2022). Problematicar y deconstruir el concepto hegemónico de Política Exterior Feminista desde el Abya Yala. Acercamiento hacia una propuesta de gradualidad en la implementación. *Revista Relaciones Internacionales (UAM)*, 49, pp.71-92). Obtido de <https://revistas.uam.es/relacionesinternacionales/article/view/14003/14597>
- COBO BEDIA, Rosa (2005). El género en las Ciencias Sociales. *Cuadernos de Trabajo Social*, 18, pp. 245-258.
- CIDH (01 de abril de 2021). La CIDH llama a los Estados de la región a adoptar políticas migratorias y de gestión de fronteras que incorporen un enfoque de derechos humanos. Comunicado de prensa. Obtido de <http://www.oas.org/es/cidh/jsForm/?File=/es/cidh/prensa/comunicados/2021/082.asp>
- DIAMINT, Rut (24 de marzo de 2021). Predilecciones autoritarias: el papel de los militares en América Latina. Real Instituto Elcano. Ari 37/2021. Obtido de http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_es/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_es/zonas_es/ari37-diamint-predilecciones-autoritarias-papel-de-militares-en-america-latina
- ESPINOZA, Camilo (18 de maio de 2021). Estos son los 17 representantes de los pueblos originarios que lideraron la votación a la Convención Constituyente. *Nodal*. Obtido de <https://www.nodal.am/2021/05/chile-estos-son-los-17-representantes-de-los-pueblos-originarios-que-lideraron-la-votacion-a-la-convencion-constituyente/>
- FARRAR, Jeremy e RAO GUPTA, Geeta (03 de abril de 2020). Why we need women’s leadership in the COVID-19 response. *World Economic Forum*. Obtido de <https://www.>

- iknowpolitics.org/es/node/60110
- FEDERICI, Silvia (2013). Rumbo a Beijing ¿Cómo las Naciones Unidas colonizaron el movimiento feminista? *Revista Contrapunto*, 5. Obtido de <https://pim.udelar.edu.uy/wp-content/uploads/sites/14/2017/03/Revista-Contrapunto-5.pdf>
- GUTERRES, António (2020). *Informe de políticas: Las repercusiones de la COVID-19 en las mujeres y las niñas*. Naciones Unidas. Obtido de https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/informe_guterres_covid_mujeres.pdf
- GARAGAY RAMOS, Julieta (26 de maio de 2021). Chile y el triunfo de las mujeres en la Convención Constituyente. *Escritura Crónica*. Obtido de <https://escrituracronica.com/chile-y-el-triunfo-de-las-mujeres-en-la-convencion-constituyente/>
- Global Affairs Canada, Canada Government (2017). *Canada Feminist International Assistance Policy*. Obtido de https://www.international.gc.ca/world-monde/issues_development-enjeux_developpement/priorities-priorites/policy-politique.aspx?lang=eng&_ga=2.104571011.280124946.1624204714-991390892.1624204714
- Government of Canada (2019). *Report on Exports of Military Goods from Canada*. Obtido de <https://open.canada.ca/data/en/dataset/0e94c5fd-42f1-4839-80e1-9a96e76c7cc0>
- HERNÁNDEZ, María (01 de setembro de 2018). La actividad de prostitución supone el 0,35% del PBI nacional. *El Mundo*. Obtido de <https://www.elmundo.es/espana/2018/09/01/5b8990cb46163f05758b45e2.html>
- LOSCOCO, Judith e SAIDEL, Karyn (2005). Agency Leaders, Gendered Institutions, and Representative Bureaucracy. *Public Administration Review*, 65 (2), pp.158-170.
- LUCERO, Mariel R. (2009). Las mujeres en las Fuerzas Armadas Argentinas. Breve análisis sobre su participación y estado actual de la situación. *UNISCI*, 20, pp.36-49.
- MACKINNON, Catherine (1995). *Hacia una teoría feminista del Estado*. Madrid: Ed. Morata.
- MARTÍN, María (20 de maio de 2021). ¿Qué está pasando en Ceuta? Claves de la crisis migratoria entre España y Marruecos, *El País*. Obtido de <https://elpais.com/espana/2021-05-19/que-esta-pasando-en-ceuta-claves-de-la-crisis-entre-espana-y-marruecos.html>
- MASSON, Laura (comp.) (2020). *Militares argentinas: evaluación de políticas de género en el ámbito de la Defensa*. Buenos Aires: Universidad de la Defensa.
- MEDEIROS PASSOS, Anais (06 de febreiro de 2021). La militarización en América Latina en tiempos de COVID, *The Conversation*. Obtido de <https://theconversation.com/la-militarizacion-en-america-latina-en-tiempos-de-covid-19-154781>
- Ministerio de Relaciones Exteriores, Comercio Internacional y Culto, Gobierno de Argentina (2021). Embajadas y consulados. Ministerio de Relaciones Exteriores, Comercio Internacional y Culto, Gobierno de Argentina. Obtido de <https://www.cancilleria.gob.ar/representaciones>
- NASSAU, Julieta (22 de abril de 2020). Coronavirus: las razones detrás del éxito de líderes mujeres en la lucha contra el brote. *La Nación*. Obtido de <https://www.iknowpolitics.org/es/learn/knowledge-resources/coronavirus-las-razones-detr%C3%A1s-del-%C3%A9xito-de-l%C3%ADderes-mujeres-en-la-lucha>

- OEA/CIM (2020). *Las repercusiones de la COVID-19 en la vida de las mujeres: Emergencia global de los cuidados*. Obtido de <http://www.oas.org/es/cim/docs/CuidadosCOVID19-ES.pdf>
- OIM/CEPAL (2020). *Mujeres migrantes en el contexto de la pandemia*. Obtido de https://robuenosaires.iom.int/sites/robuenosaires/files/Informes/N-11-Mujeres_Migrantes_en_el_Contexto_de_la_Pandemia.pdf
- OLIVARES, Eduardo e RODRÍGUEZ, Cristián (17 de maio de 2021). *Paridad efectiva, RD más que PC, 56 alcaldes menos de derecha: los datos de las elecciones*. Obtido de <https://www.pauta.cl/politica/empate-paridad-genero-convencion-constitucional-datos-clave>
- PATEMAN, Carole (1995). *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos.
- PARISI, Laura (2020). Canada's New Feminist International Assistance Policy: Business as Usual? *Foreign Policy Analysis*, 0, 1-18, DOI: 10.1093/fpa/orz027
- PAUSELLI, Gino (1 de abril de 2014). La política exterior argentina de derechos humanos. *Foreign Affairs Latinoamérica*. Obtido de <https://revistafal.com/la-politica-exterior-argentina-de-derechos-humanos/#prettyPhoto>
- PEKER, Luciana (01 de agosto de 2020). Argentina primera en el ranking de la ONU de países que implementaron medidas con perspectiva de género en la pandemia. *Infobae*. Obtido de <https://www.infobae.com/sociedad/2020/08/01/argentina-primera-en-el-ranking-de-la-onu-de-paises-que-implementaron-medidas-con-perspectiva-de-genero-en-la-pandemia/>
- PORRAS FERREYRA, Jaime (12 de febrero de 2020). Los 670 kilómetros de gasoducto que enfurecen a los indígenas de Canadá, *El País*. Obtido de https://elpais.com/sociedad/2020/02/12/actualidad/1581476270_001107.html
- Presidencia de la Nación, Sindicatura General de la Nación (7 de maio de 2021). Reunión de trabajo entre el Observatorio de Políticas de Género y la Dirección de la Mujer y Asuntos de Género de la Cancillería. Obtido de <https://www.argentina.gob.ar/noticias/reunion-de-trabajo-entre-el-observatorio-de-politicas-de-genero-y-la-direccion-de-la-mujer>
- RIGBY, Jennifer; NEWHEY, Sarah e GILBERT Dominic (28 de abril de 2020). Why Do Female Leaders Seem So Good at Tackling the Coronavirus Pandemic? *The Telegraph*. Obtido de <https://www.telegraph.co.uk/global-health/science-and-disease/do-female-leaders-seem-good-tackling-coronavirus-pandemic/>
- RODRÍGUEZ GUSTÁ, Ana Laura (2008). Las políticas sensibles al género: variedades conceptuales y desafíos de intervención. *Temas y debates* 16, pp.109-129.
- RUSSELL, Roberto e TOKATLIAN, Juan Gabriel (2002). De la autonomía antagonica a la autonomía relacional: Una mirada teórica desde el Cono Sur. *Perfiles Latinoamericanos*, 21, pp. 159-194.
- Secretaría de Relaciones Exteriores, Gobierno de México (31 de marzo de 2021). *Grupo de amigos y amigas por la igualdad de género*. Comunicado n.º160. Obtido de <https://www.gob.mx/sre/prensa/grupo-de-amigos-y-amigas-por-la-igualdad-de-genero?idiom=es>
- Secretaría General del Gobierno de Suecia, Ministerio de Asuntos Exteriores, (2019). *Manual Política Exterior Feminista de Suecia*. Obtido de <https://www.government.se/492c36/contentassets/fc115607a4ad4bca913cd8d11c2339dc/handbook---swedens-feminist-foreign->

policy---spanish.pdf

SOLANAS, María (13 de maio de 2020). *Liderazgos (y género) en tiempos de COVID-19*.

Blog del Real Instituto Elcano. Obtido de <https://blog.realinstitutoelcano.org/liderazgos-y-genero-en-tiempos-de-covid-19/>

TELAM (15 de xullo de 2020), Cancillería en su política de género con designaciones de consulesas. *TELAM digital*. Obtido de <https://www.telam.com.ar/notas/202007/489822-cancilleria-avanza-en-su-politica-de-genero-con-designaciones-de-consulesas-y-embajadoras.html>

TELLERÍA ESCOBAR, Loreta (7 de maio de 2021). La militarización de la agenda de seguridad regional. *Nuestra América XXI. Desafíos y alternativas*. Obtido de <https://nuestraamericaxxi.com/2021/05/07/la-militarizacion-de-la-agenda-de-seguridad-regional/>

UN Women (2020). *From Insights to Action. Gender Equality in the Wake of COVID-19*.

Obtido de <https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2020/gender-equality-in-the-wake-of-covid-19-en.pdf?la=en&vs=5142>

UN Women/CEPAL (2020). *Cuidados en América Latina y el Caribe en tiempos de COVID-19. Hacia sistemas integrales para fortalecer la respuesta y la recuperación*. Obtido de https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/45916/190829_es.pdf

WEZEMAN, Pieter; KUINOVA, Alexandra e WEZEMAN, Siemon (March 2021). Trends in International Arms Transfers, 2020. *SIPRI Facts Sheet*. Obtido de https://www.sipri.org/sites/default/files/2021-03/fs_2103_at_2020_v2.pdf

WIITENBERG-COX, Avivah (13 de abril de 2020). What Do Countries with The Best Coronavirus Responses Have In Common? Women Leaders. *Forbes*. Obtido de <https://www.forbes.com/sites/avivah-wiitenberg-cox/2020/04/13/what-do-countries-with-the-best-coronavirus-responses-have-in-common-women-leaders/>

World Trade Organization (2020). *World Trade Statistical Review 2020*. Obtido de https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2020_e/wts2020chapter03_e.pdf